

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА І ПЕТРО ПРОКОПОВИЧ: ТОЧКИ ДОТИКУ ДУХОВНИХ СВІТІВ

Розвідка присвячена аналізу просвітницько-освітньої діяльності всесвітньо відомого ученого-бджоляра Петра Прокоповича, духовного сквородинівця, героя повісті Т.Шевченка «Близнецы».

Ключові слова: наукова, освітня, винахідницька діяльність П.Прокоповича, вулик, бджоли, діти, П.Прокопович – прообраз Никифора Сокири, школа вченого, духовний зв'язок Г.Сковороди і П.Прокоповича.

Стаття посвящена анализу просветительской деятельности всемирно известного учёного-пчеловода Петра Прокоповича, духовного сквородиновца, героя повести Т.Шевченко «Близнецы».

Ключевые слова: научная, просвещенская и изобретательская деятельность П.Прокоповича, улей, пчёлы, дети, П.Прокопович – прообраз Никифора Сокиры, школа учёного, духовная связь Г.Сковороды и П.Прокоповича.

The particle is devoted to the analysis of educational activity of the world famous scholar-beemaster Petro Prokopovych, inward Skovoroda expert, the hero of T.Shevchenko story «Twins».

Key words: scientific, educational, inventive activity of P.Prokopovych, beehive, bees, children, P.Prokopovych – prefiguration of Nykyfor Sokyra, school scholar, spiritual connection of G.Skovoroda and P.Prokopovych.

Напередодні великого ювілею видатного українського мислителя і справжнього народного вчителя слід привернути увагу до впливу його ідейного спадку на непересічних особистостей свого часу, зокрема на діяльність П. Прокоповича – українського природознавця зі світовим ім'ям, якого ООН зарахувала до найвідоміших людей планети, а ЮНЕСКО оголосило 2000 рік роком Прокоповича. Деякі дослідники небезпідставно вважають його учнем Г. Сковороди, хоча документальних свідчень про прямий або опосередкований зв'язок між ними ще бракує, і це є перспективним напрямом досліджень для сучасних сквородинознавців.

Нечисельні архівні матеріали з обраної проблеми містяться в Чернігівському та Сумському обласних державних архівах, Конотопському та Чернігівському історичних музеях, Центральному державному історичному архіві України, Інституті рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського. Потребують ретельнішого аналізу архівосховища та бібліотеки Європи і Росії. Серед перших ініціаторів зацікавлень до особистості українського винахідника та його школи були Т. Шевченко, П. Лялін, О. Покорський-Жоравко, В. Різниченко, Д. Донцов. З ХІХ ст. ім'я нашого славного земляка лунало в світових періодичних виданнях і науковій літературі [2]. В енциклопедіях, довідниках, посібниках радянського періоду П. Прокоповича називали «піонером російської бджолярської науки», «видатним російським вченим» (автори публікацій – А. Бага, С. Жданов, І. Зінченко, Є. Крат, І. Москальов, М. Ромакіна, І. Сенюк, С. Слесарев, І. Швець, В. Шпак, М. Яременко та ін.). До дослідників наукової спадщини П. Прокоповича часів незалежності України належать Л. Боднарчук, В. Власенко, М. Горніч, М. Гурець, Н. Демиденко, О. Демченко, Л. Зевахін, В. Зуй, В. Корж, С. Мілов, П. Марченко, С. Половникова, І. Прохода, П. Раковський, Б. Рудка, В. Скуратівський, П. Хмара та ін. У 2009 р. з нагоди 235-річниці з дня народження нашого земляка вийшов у світ перший том трьохтомника «Вибрані твори» П. Прокоповича, що містить і документи, досі не залучені до наукового обігу [7].

Тож, констатуємо брак узагальнюючих праць, присвячених саме педагогічному аспекту творчості видатного вченого-практика, метою даного дослідження є з'ясування особливостей організації навчально-виховного процесу в першій школі бджільництва, розкриття споріднених рис у життєдіяльності П. Прокоповича і Г. Сковороди.

Петро Іванович Прокопович народився 29 червня 1775 р. в родині священика Покровської церкви с. Митченки поблизу Батурина (тоді Конотопського повіту Чернігівської губернії). Після навчання в Києво-Могилянській академії він прагнув реалізувати свою цікавість до природознавства шляхом поглиблення знань в університеті. У 1794 р. за наполяганням батька зарахований до Переяславського полку, який у такий спосіб прагнув перевиховати непокірного сина за відмову успадкувати родовий фох. Пізніше П. Прокопович жалкував за згаяним часом, зазначаючи, що «гусарський мундир» не дозволив йому змолочу ґрунтовно займатися улюбленою наукою. Перебуваючи на військовій службі, виявив неабиякі здібності при штурмі Очакова, Праги, Варшави, у розбудові Одеси, де очолював креслярську майстерню. Петро Іванович, за словами С. Великдана, «терпіти не міг балів і галасливих зібрань», де здебільшого і робилася військова кар'єра. Попри бойові відзнаки, юнак наважився виступити з протестом проти походів Російської імперії на чужі землі [12, с.46].

Вийшовши у 23-річному віці у відставку в чині поручика (сотника), він спершу з допомогою дідів-пасічників опанував народний досвід у цій галузі, обміркував ідеї давньогрецьких філософів, самостійно простудіював праці класиків природознавчих наук, теоретичні погляди таких визнаних авторитетів, як голландський учений-анатом Я. Сваммердам, шведський учений К. Лінней, французький природознавець Р. А. Реомюр, сучасну літературу з бджільництва, визнавши її недосконалою, а то й хибною. Брак необхідної спеціальної освіти компенсувався неймовірним ентузіазмом Петра Івановича, тривалими емпіричними пошуками, унікальною науковою інтуїцією талановитого автодидакта. Він багато читав, думав, експериментував, сумнівався, творив, перевіряв, досліджував. Результатом цих творчих пошуків стало створення рамкового вулика і оригінальної системи бджільництва, завдяки чому цю галузь із промислу було піднесено до рівня науки. Однак, як це часто буває, новаторське «своє» тривалий час залишається нецікавим і часто ігнорується сучасниками. Петро Іванович наразився на повне неприйняття з боку патріархальних селян, підозрілих до всяких нововведень, глузування місцевого панства, опір або байдужість чиновників, нищівну критику авторитетних учених.

Петро Прокопович був добрим господарем, вродженим новатором і феноменально обдарованим винахідником, удосконалив український плуг і воскобійню, винайшов хлібозбиральну машину; прагнучи полегшити важку сільську працю, відпустив своїх селян на волю. Хоча останнє положення, що побутує в більшості розвідок, на нашу думку, потребує ретельної перевірки. Подібно до Г. Сковороди, він переймався щирою симпатією до простого люду, наполягаючи на необхідності навчання людей саме з того стану, який несправедливо і принизливо відносять до «підлих». «Такими слід називати нероб, а не людей, які є багатством і силою держави» [7, с. 7]. Гадаємо, не випадково зазвичай критичний Т. Шевченко називав П. Прокоповича «істинним філантропом» [13].

Зрештою, Петро Іванович дійшов висновку, що засобами передачі набутого досвіду, популяризації знань, що сприятимуть підвищенню добробуту селян може стати створення спеціальної професійної школи бджільництва – першої в Російській імперії. У 1826 році П. Прокопович розпочав навчання селян с. Митченки і прилеглих сіл грамоті й азам бджільництва, клопотався перед різними державними установами та впливовими особами про надання своїй приватній школі офіційного статусу.

1 листопада 1828 року відбулось офіційне відкриття школи бджільництва поручика П.І. Прокоповича з молебнем і обідом, де було зачитано Статут закладу, затверджений підписом військового губернатора Малоросії князя М. Репніна та Обіцянку учнів. Саме тоді у своїй урочистій промові Петро Іванович висловив революційну для науки ідею штучного несвідомого добору, що через тридцять років лягла в основу вчення Ч. Дарвіна, який прийшов до неї самостійно.

У 1830 р. школа бджільництва переведена до с. Пальчики – «найпобожнішого», «найромантичнішого», за словами П. Прокоповича, місця на землі, де все носить відбиток його «дум і праці» [7, с. 229].

Статутом школи детально регламентувалася організація та зміст навчально-виховного процесу, права і обов'язки його учасників, особливо детально – щодо засновника, його помічника, двох вчителів і учнів-відмінників, які найшвидше оволодівали знаннями і навичками. Ініціатор зобов'язувався давати своїм вихованцям ґрунтовні теоретичні і практичні знання, пов'язані з бджільництвом, а також допомогти опанувати арабські цифри, лічбу, вимірювання, користування рахівницею, арифметичні дії і, по можливості, ще й читати та писати; забезпечити поживне харчування, стежити за охайністю їхнього одягу, постелі та житла; наглядати, щоб кожний учень був зайнятий справою і не гаяв часу, дбайливо ставився до свого зовнішнього вигляду, інструментів і всього іншого, довіреного йому.

Учні, які вступали до школи, давали обіцянку такого характеру: «Я присланий на два роки до поручика Петра Івановича Прокоповича для навчання бджільництву, усякому господарюванню і добрій поведінці. Тому відтепер, я зобов'язаний виконувати розпорядження Засновника школи і його помічника, поводитися добре. Зобов'язуюся не палити, тютюну не нюхати, горілки не пити і вулицями не тинятися, все це є непотрібним і негідним. Сам я не буду робити нічого лихого, не лукавити, свої провини визнаватиму, нічого не буду красти ні в хазяїна, ні в інших. Буду намагатися своєю працею і скромною поведінкою заслужити ім'я чесної і доброї людини, загальну довіру і повагу до себе. В моїх зусиллях буду щодня благодіти Бога, щоб він послав мені свою допомогу і благодать бути добрим і не лінивим господарем, майстерним бджолярем» [1, с. 4]. Вік учнів становив від 16 до 30 років. За засновником, його помічником, двома вчителями, учнями-відмінниками, які найшвидше оволодівали знаннями і навичками, обов'язки розподілялися детально. Як свідчить аналіз матеріалів діяльності школи в с. Пальчиках, саме використання елементів бел-ланкастерської системи, що дозволяла частково делегувати вчительські функції кращим вихованцям, вплинуло на досить високі показники навчально-виховного процесу.

На квартиру, харчі, лазню, опалення, освітлення, утримання наглядача і кухарки, за навчання, влаштування потрібних прибудов та інші непередбачені витрати кошти надходили насамперед від засновника, а також надсилалися разом із учнем як символічна платня за навчання. Спочатку приймалися представники нижчих верст населення, але пізніше тут з'явилися діти козаків, духовенства і навіть дворян, особливо після скасування кріпацтва. До речі, підготовка пасічників у сучасних професійно-технічних закладах, як і в школі П. Прокоповича, також передбачає дворічний термін.

Потрапивши до школи, учнів насамперед вчили «головному предмету» – «добрій поведінці», а вже потім вихованці за два місяці опановували читання і письмо за авторською методикою П. Прокоповича, засвоювали спеціальні знання. Як глибоко ерудована людина, у процесі навчання він постійно апелював до античної культурної спадщини, використовуючи твори Аристотеля, Плінія, Вергілія, Геродота, Реомюра, яких цитував в оригіналі, здійснював порівняльний аналіз світового досвіду, здобутків сучасної природознавчої науки. На заняттях з історії бджільництва учні знайомилися з пасічництвом єгиптян, греків, римлян, шведів, німців, французів та інших народів. Юні пасічники вивчали всі існуючі системи бджільництва (Берлепша, Держона, Фальпа), різні типи вуликів, робили огляди новітніх періодичних видань [7, с. 241]. Окрім цього, вони опановували садівництво, шовківництво, квітникарство, виноградарство, оволодівали секретами столярства і співом, займалися озелененням навколишнього середовища. Лекції, як правило, поєднувалися з практичними заняттями, в процесі яких школярі вчилися власноруч виготовляти вулики та пасічницьке приладдя. Учні вдягалися у спеціальну пасічницьку форму, дотримувалися єдиного режиму. Жили вони у старому будинку та двох хатах, вживали просту поживну їжу «за українським звичаєм».

П. Прокопович намагався навчати своїх вихованців так, щоб вони були добрими, відвертими і щиро відданими, дотримувалися християнських традицій та обрядів,

сумлінними в роботі, вмілими в різних господарських справах, викорінював прояви хитрощів і жорстокості. Ставлення до вихованців було довірливим і доброзичливим, а фізичне покарання тут не застосовувалося. Водночас Петро Іванович був вимогливим наставником, не терпів розбещеності, бездіяльності, ледарства та чванства, про що свідчать його 11 заповідей пасічника, що й понині не втратили своєї актуальності. Основним Призначенням школи він убачав моральний розвиток вихованців, а вже потім – професійну освіту на основі трудового принципу. Виховання у душі християнської духовності і відданості ідеалам народної педагогіки було свідченням педагогічного хисту засновника школи, його порядності, вміння прищепити любов до праці. Своїм учням П.І. Прокопович часто повторював, що хто опанував теорію і вміє користуватися його «грамотою пасічника» неодмінно досягне успіху в раціональному бджільництві. Учням другого року навчання надавалася цілковита свобода, за ними закріплювалася пасіка із 100 вуликів. Завдяки цьому вихованці були здатними до самостійної практичної діяльності.

Це був єдиний навчальний заклад у тогочасній Російській імперії, де українські школярі навчалися рідною мовою. Відповідно до національного складу учнів, викладання здійснювалося багатьма мовами, оскільки Петро Іванович володів шістьма [12, с.49]. На нашу думку, школа І. Прокоповича в с. Пальчики була унікальним самотутнім явищем у вітчизняній (можливо, і в світовій) історії педагогіки – як за тривалістю діяльності приватного навчального закладу такого роду, так і за інтернаціональністю учнівського складу. Адже сюди приїздили навчатися з України, Росії, Криму, Білорусії, Грузії, Башкирії, а також із Чехії, Угорщини, Італії, Німеччини, Польщі, інших країн [4]. В цьому справді народному училищі пасічникування можна було отримати відмінну спеціальну освіту, навчитися справжній майстерності.

Школа існувала без сторонньої допомоги, власним коштом засновника і мінімальною платою за утримання учнів. У «Земледельческом журнале», що видавало Московське Товариство сільського господарства, було опубліковано звіти про діяльність цього закладу та декілька уривків із творів П. Прокоповича, зокрема статті «Лекції із школи пасічника», «Грамота пасічника», «Історичний погляд пасічника». За 52 роки існування школи (23 – за життя засновника) було підготовлено близько тисячі кваліфікованих бджолярів, які згодом успішно працювали в Україні та за її межами. Після завершення навчання, учні одержували духовний заповіт П. Прокоповича, бланк диплома-свідоцтва про закінчення школи бджільництва, що нині зберігається у Конотопському історичному музеї. Про те, наскільки різнобічні ґрунтовні знання та підготовку до самостійної роботи одержували випускники, свідчать двадцять розділів цього документу [10].

Успіх пальчиківського винахідника не давав спокою його численним заздрісникам, які називали його «шарлатаном» і «малоросійським чаклуном». Проте в країні знайшлися освічені люди, які розуміли прогресивність ідей і здобутків П. Прокоповича, гідно оцінили його внесок у розвиток природознавчої науки. У 1827 р. Московське товариство сільського господарства обрало його своїм членом-кореспондентом, звертаючись до нього за експертизами зразків меду, відгуками про новинки літератури з бджільництва, у 1829 р. нагородило його срібною медаллю, а в 1832 році – золотою. Тоді ж він отримав золоту медаль і грошову премію від Вільного Економічного товариства. У 1834 році Московське товариство сільського господарства подарувало П. Прокоповичу мікроскоп Фраунгофера, а Міністерство державних маєтностей – більш досконалий мікроскоп Шевальє, особливо цінний для науковця [7, с. 20]. Свідченням визнання заслуг у галузі професійної освіти було нагородження його царським дарунком – діамантовим перснем (з народи 10-річчя його школи) та пізніше – орденом Святого Володимира IV ступеня (з нагоди 20-річчя її діяльності). Школа П. Прокоповича була своєрідним науковим і методичним центром, куди приїздили за порадою і досвідом, департамент сільського господарства навчав у ній пасічників для своїх зразкових ферм.

У 1841 р. О. Покорський-Жоравко випустив німецькою мовою книгу «Опис догляду за бджолами» з ілюстраціями, де презентував нову систему бджільництва та рамковий (втулковий) вулик українського винахідника (1914 р.), за допомогою якого П. Прокопович першим у світі отримав чистий стільниковий мед без попереднього знищення бджіл. Це стало справжньою сенсацією в науковому світі, про що повідомили майже всі господарські журнали Європи, а Французьке політехнічне товариство відкрило спеціальну майстерню з виготовлення вуликів П. Прокоповича. Пізніше відомий американський теоретик пасічництва А. Рут написав: «П. Прокопович був бджолярем із надзвичайним обдаруванням, він запропонував методику в бджільництві, що набагато випередила його добу».

Натхненний успіхами і бажаючи популяризувати плоди своєї праці, П. Прокопович купує в Київського університету св. Володимира друкарню, порушуючи клопотання про її офіційне відкриття. Він мав намір видавати тут сільськогосподарські посібники і журнали, а головне – зреалізувати мрію свого життя – випустити у світ капітальну 12-томну працю «Записки про бджільництво», що була підсумком багаторічної титанічної праці науковця. Незабаром він отримує такий дозвіл від царя Миколи I, але коли вже було зроблено набір текстів і ілюстрацій, поліцією Полтави був здійснений розгром цієї друкарні. Причинами скоєного акту вандалізму могли бути відсутність необхідного поліцейського дозволу, написання твору офіційно забороненою українською мовою, тавро «неблагонадійності» та дії особистого ворога П. Прокоповича, який намагався дошкулити відомому вченому-пасічнику. Цей крах далекосяжних творчих планів став особистою трагедією Петра Івановича, завдаючи йому величезних матеріальних і непоправних моральних збитків, від яких учений остаточно так і не отямився.

У червні 1843 року Пальчиківську школу відвідав Тарас Шевченко, який прибув до Батурина, щоб на власні очі побачити залишки гетьманської столиці з метою створення «Живописної України» – своєрідного наочного посібника з вітчизняної історії. За родинними переказами, (автор розвідки є уродженкою с. Пальчики), пальчиківці надзвичайно пишалися відвідинами Тараса Григоровича, а «Кобзар» знаходився на чільному місці майже в кожній хаті поряд із Святим Письмом і його знали напам'ять. Під враженням духу, що панував у цій дійсно народній школі, Т. Шевченко створив картину «На пасіці», а пізніше, перебуваючи в засланні, написав повість «Близнецы» (1854), в образі головного героя якої – сотника Никифора Сокири – учня Г. Сковороди, легко упізнається П. Прокопович [13]. Сумлінна праця, демократичний побут, гра на скрипці, закоханість в українську пісню, молитви перед іконою із зображенням «анафемного Мазепи», роздуми про долю Батурина, зіпсовані Синодом історичні пам'ятки Переяслава, шаноблива вдячність «Діогену наших днів», вічні проблеми з відданими і невдячними нащадками, – все це яскраві аспекти його духовного світу. Кобзар часто згадував «славнозвісного», пристрасного, «майстерного», «великого батуринського пасічника», «його мудрі розмови» і «поради». На нашу думку, «Близнецы» – це унікальний за своїм виховним потенціалом та історичною панорамністю твір, що засвідчує духовний зв'язок цілої плеяди українських достойників: Г. Сковороди і П. Прокоповича, І. Котляревського і Т. Шевченка, спонукаючи до осмислення наших цінностей.

В останні роки життя П. Прокопович, пригнічений нереалізованістю своїх творчих планів, «заглибився у себе». Як шанувальника української старовини, поховали його за козацьким звичаєм на високому кургані серед степу на території улюбленого «дітища». Згідно з заповітом, на могилі було встановлено хрест, а поруч – втулковий вулик із викарбуваними словами: «Присвятивши себе пасічництву, я віддав йому все життя, всі помисли, всю пристрась». Учні і послідовники П. Прокоповича творчо розвивали його наукову школу, розповсюджуючи його методи пасічництва в Україні і далеко за її межами – у віддалених губерніях Російської імперії, на Кавказі, в Сибіру, у Франції, Австрії, Німеччині.

Продовжувачем справи батька став його син Степан Великдан, який збільшив успадковане майно, придбавши колишню Батуринську резиденцію гетьмана І. Мазепи «Городок», що разом із липовим парком гетьмана К. Розумовського, гаєм П. Орлика і В. Кочубея давали щедрий узток бджолам. Пасіку П. Прокоповича – С. Великдана у різні роки відвідували такі відомі люди, як Т. Шевченко, О. Покорський-Жоравко, М. Костомаров, С. Пономарьов, О. Лазаревський. На честь кожного поважного гостя їхніми іменами за традицією називали нові вулики. Влітку 1878 року до С. Великдана завітав М. Костомаров, якого вразила величезна територія пасік з нескінченними алеями дерев – свідками гетьманських часів. Історик характеризував господаря як крайнього «українофіла», завзятого патріота і радикального мазепинця. «На його думку, – писав Костомаров, – коли і Мазепу не можна було зовсім виправдати, то, в усякому разі, треба було поставитися до нього шанобливо і вибачити йому перехід на бік Карла XII, оскільки царювання Петра І було для України надто нестерпним за своєю жорстокістю». Особливо обурювало сина П. Прокоповича негативне ставлення М. Костомарова до козацького устрою, тож після палких дискусій кожен залишився при своїй думці [7, с. 248].

З іменем С. Великдана пов'язане також розповсюдження книг рідною мовою. На його книжковому складі у с. Пальчики кожен бажаючий міг дістати собі українське видання. Прикро, що після його смерті поступово було розграбовано зразкове всесвітньовідоме господарство та величезну бібліотеку, частину якої було використано селянами для розпалу печей [9].

У той час ніхто не взяв на себе відповідальність за збереження улюбленого дітища П. Прокоповича і розвиток бджільничої освіти в Україні. Цей гіркий урок має бути повчальним для наших сучасників, а ім'я фундатора славнозвісної Пальчиківської школи варте не тільки скромної згадки в підручниках з історії України та історії педагогіки. Невичерпна енергія Петра Івановича виплескувалася у новачії, випереджаючи час і офіційні дозволи, а часто і всупереч їм. Творче подвижництво П. Прокоповича заслуговує широкого суспільного визнання і популяризації серед педагогічної громадськості як приклад відданого служіння високим ідеалам науки і освіти, як яскрава сторінка в розвитку світової природознавчої науки і життєдіяльності нашого народу. Це була людина «сковородинівського типу», глибоко віруюча, самозаглиблена, дистанційована від високого товариства і світської «суєти суєт», яка прагнула до щастя завдяки чесній праці за покликанням, талановитий педагог із вираженням почуттям національної і людської гідності, знавець багатьох мов, щирий патріот, шанувальник української пісні та слова і особистість з ознаками геніальності, що часом розцінювалося оточенням як дивацтво, що супроводжувалося неприйняттям сучасників; його новаторські ідеї були належно оцінені вже після смерті. Нині Інститут бджільництва України носить ім'я П. Прокоповича, а співробітниками заповідника «Гетьманська столиця» створено Музей бджільництва його імені – оригінальний і неповторний, як сам видатний винахідник.

Список використаних джерел

1. Боднарчук Л. І. Людина, яка випередила свій час / Л. І. Боднарчук // Пасічник. – 2010. – № 7 (липень). – С. 2–8.
2. Власенко В. Його шанували у Чехії (до ювілею славетного пасічника) / В. Власенко // Пороги. – Прага, 2000. – № 2.
3. Донцов Д. Дороговказ Григорія Сковороди / Д. Донцов. – К., 1918.
4. Зуй В. Д. Славний пасічник / В. Д. Зуй // Народна газета. – 1998. – № 49. – С. 8.
5. Из пришлого // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 13.
6. Ільченко С. П. Петро Прокопович – основоположник науки про бджільництво / С. П. Ільченко // Пам'ять століть. – 2001. – № 6. – С. 138–142.

7. Прокопович П. І. Вибрані твори: у 3 т. / П. І. Прокопович; [ред. кол.: В. М. Корж (координатор проекту) та ін.]. – Х. : Фактор, 2010. – Т 1. : Сімейства бджолині. – 256 с.
8. Прокопович П. И. Избранные статьи по пчеловодству / П. И. Прокопович; [сост. Ф. Федосов]. – М. : Сельхозгиз, 1960. – 312 с.
9. Різниченко В. Як загинула пасіка П.І. Прокоповича / В. Різниченко. – Конотоп, 1920. – 15 с.
10. Свидетельство школы пчеловодства Черниговской губернии, Конотопского уезда состоявшей в селе Пальчихах // Конотопський історичний музей. – Інвентарний номер п/п 83.
11. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: у 2 т. / Г. С. Сковорода; [ред. кол.: В.І. Шинкарук (гол. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 2. – 574 с.
12. Скуратівський В. Геніальний бджоляр Петро Прокопович, або «Я віддав йому все життя» / В. Скуратівський // Берегиня. – 2004. – № 1. – С.45–58.
13. Шевченко Т. Твори : у 5 т. / Т. Шевченко. – К. : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1971. – Т. 4: Повісті. – 376 с.
14. Шудря М. Історія державотворення в іменах / М. Шудря // Українська культура. – 1999. – № 8. – С. 28–29.

Стаття надійшла до редакції 1 лютого 2011 року